

Mezey László Miklós: Kárpát-medencei "önösszeszedés"

Nehezen vitatható igény, hogy a trianoni békediktátum kilencvenedik és a kelet-közép-európai rendszerváltozások két évtizedes évfordulóján éppen ideje, hogy felelősen fölmérjük a Kárpát-medencében élő magyarság helyzetét. Természetes a számvetés igénye abból a szempontból is, hogy a megújuló magyar nemzetpolitika kezdetén, illetve jó néhány éves uniós tagság tapasztalataival a hátunk mögött célszerű módszeresen számba venni a határon túli magyarság életviszonyainak meghatározó sajátosságait, a karakteres szociológiai és kulturális tényezőket. Ama sajátosságokat, amelyek kirajzolják a hét országban élő nemzetrészek egyedi jellemzőit, amelyek egyrészt megkülönböztetik őket a többségi nemzetektől, másrészt az anyaországi magyarságtól. Az áttekintés, a fölmérés jogos igénye fogalmazódott meg a Kárpát-medencében élő, dolgozó magyar könyvtárosok XI. konferenciáján, amelynek ezúttal is a vendégszerető Csongrád város adott helyet, éspedig május és június fordulóján. Az immár tekintélyes hagyománnyal bíró konferencián a burgenlandiakon kívül, illetve a hazaiak mellett valamennyi utódállam magyar könyvtárossága képviseltette magát.

Bevezetőjében Fodor Péter, az egyik rendező szervezet, az Informatikai és Könyvtári Szövetség elnöke megjelölte a tanácskozás hívószavait: ifjúság, nevelés, olvasás. Azonban mihamar kiderült, hogy részben másról és jóval többről van szó. Arról, hogy mielőbb el kell végezni azt a számvetést, amelyből kiviláglik, milyenek a kisebbségben élő magyarság létfeltételei, életerői és lehetőségei, hiszen csak a biztos ismeretek talapzatára építhetők az ifjúságra, a nevelésre, az olvasásra vonatkozó konkrét tervek.

Valamikor az 1930-as évek derekán a Felvidékről Erdélybe hazatelepült Balogh Edgár, az akkori magyar értelmiségi-ifjúsági mozgalmak egyik ismert vezéregyénisége használta sokszor azt a maga alkotta kifejezést: "önösszeszedés". Másfél évtizednyi kisebbségi sorssal a háta mögött úgy érezte, elérkezett az idő, hogy a felvidéki, erdélyi, délvidéki magyarság számot vessen a maga erőivel, lássa tisztán a helyzetét és ebből kiindulva határozza meg nemzetépítő teendőit. Másfél évtized elegendő időnek bizonyult, hogy - föléledve a hazavesztés okozta letargiából és túl az alapvetően fontos kisebbségi intézmények megalapításán - a már kisebbségi körülmények között fölnőtt, eszmélkedett nemzedék leltárt készítsen közössége adottságairól, a megmaradását szolgáló lehetőségekről és teendőiről. Felvidéken, Erdélyben és a Délvidéken az 1930-as évek eleje, első fele volt ennek az "önösszeszedésnek" a korszaka, amit rövidesen követett a nagy jelentőségű és minőségi teljesítmények kora; elegendő utalni például az Erdélyi Helikon íróközösség teljesítményére vagy a felvidéki magyar szellemi élet virulenciájára. A 2010. évi csongrádi konferencia első félórájában kiderült: most ugyancsak a távlatokat fölmérő, az erőket számba vevő korszak elején áll a Kárpát-medence magyarsága, ez a munka szükségképpen megelőzi az új nemzetstratégia kialakítását, a további építkezés szakaszát.

A helyzetfölméréshez jó alapot teremtettek az elmúlt esztendőök fejleményei, az az "egyensúlyi helyzet", amely az elmúlt évek csongrádi konferenciáin is kifejezésre jutott. Nevezetesen, hogy az anyaországi és a határon túli magyar könyvtárosok szakmai kapcsolatait immár nem a "kistestvér" jótékony támogatása jellemzi, hanem az egyenrangú partneri viszony (lásd: Mezey László Miklós: Jövőkép és lehetőség. = Könyv, Könyvtár, Könyvtáros, 2007. 8. 42-45. p.; Monok István: A nemzeti könyvtár és a határon túli könyvtárak - változó szerepek. = Uo. 45-52. p.). Nem az anyaország egyirányú segítsége, hanem a kölcsönösség, az egyenrangú felek együttműködése jellemzi e területen is a magyar-magyar kapcsolatokat.

Márkus Béla irodalomtörténész, a Debreceni Egyetem tanára A szomszédos országok magyar irodalmáról a '90-es évek után címmel tartott előadásában abból indult ki, hogy egy-egy nyelvközösség irodalmát nemcsak műveinek, de intézményeinek összessége is jelenti. Hiszen intézmények (kiadók, szerkesztőségek, szellemi műhelyek, terjesztő hálózatok stb.) nélkül nincs életképes irodalom, legföljebb tiszteletreméltó egyéni próbálkozásokról beszélhetünk. Ennek tudatában hasonlította össze az előadó az 1989/90 előtti és utáni kisebbségi magyar irodalom intézményrendszerét, vagyis a centralizált, a többségi állam hierarchikus intézményi szerkezetének "függelékeként" működő nemzetiségi könyvkiadók, folyóiratok működését a pluralista társadalomban, a demokrácia viszonyai között autonóm módon dolgozó intézményekkel. A szükségyszerű átalakulások, átrendeződések sokaságát sorolta föl Márkus Béla, például a bukaresti székhelyű Kriterion Könyvkiadó centrális szerepén 1990 után több újonnan alakult kiadócégg osztozott: a marosvásárhelyi Mentor, a kolozsvári Polis vagy a csíkszeredai Pallas-Akadémiai Kiadó. Ugyanez történt a magyar irodalmi lapok esetében is, a számbeli gyarapodáson túl áthelyeződtek a súlypontok. A két korábbi legfontosabb irodalmi orgánus (az Igaz Szó és az Utunk) megújításai (Látó, illetve Helikon) mellett számos új folyóirat indult (például Csíkszeredán a Székelyföld). Hasonló folyamatok mentek végbe Felvidéken és Délvidéken is, mind a könyv-, mind a lapkiadás területén.

Összességében - fejtegette Márkus Béla - a kisebbségi irodalom intézményrendszerében az alapvető változás az volt, hogy amíg a rendszerváltozás előtt a többségi nemzet hivatalos (szocialista) kultúrpolitikája tartotta kordában a magyar kisebbségek kulturális, irodalmi intézményeit, manapság épp a "magukra hagyatottság", a gazdasági, pénzügyi kiszolgáltatottság, az országos, központi intézmények (például könyvterjesztők) hiánya nehezíti a hatékony és eredményes munkát. Mindehhez számításba kell venni a kulturális termékek iránti érdeklődés és a vásárlóerő csökkenését, az értékszemponatok átalakulását vagy éppen szétzilálódását, továbbá a regionalizmus térhódítását, a kisebbségi lakosságú területeken belüli gazdasági és politikai érdekellentéteket és így tovább. Vagyis megszűnt a rigorózus - a nemzeti kisebbségekkel szemben kétszeresen szigorú - szocialista kultúrpolitika korlátozó, szabályozó hatalma, "helyette" megjelent az értékválság, számos gazdasági nehézség, amely újfent nehezé teszi a kisebbségi kultúra, irodalom művelőinek helyzetét.

Az előadó az intézményrendszer átalakulása és a kétségtelenül súlyos problémák ismertetése után mégis arról beszélhetett hosszan, milyen nagy - egyetemes nemzeti léptékben is jelentős - irodalmi alkotások, művészi teljesítmények születtek a rendszerváltozás óta a határon túli magyar irodalomban. (Külön fejtegetést igényelne: miért indokolt az egyes szám használata, hiszen egyetlen magyar irodalom létezik, annak csupán - kétségtelenül helyi sajátosságokat mutató - régiói vannak.) Itt és most természetesen nincs hely arra a "névsorolvasásra", amit Márkus Béla végzett, aki számba vette az elmúlt két évtized felvidéki, kárpátaljai, erdélyi és délvidéki irodalmának legfontosabb, sok esetben az irodalmi belső fejlődés szempontjából mérföldkő jelentőségű alkotásait, és pedig az alkotó generációk korszakain átívelő emlékiratok, korszakáttekintő antológiák, a helyi irodalmi hagyományokat bemutató újrakiadások és irodalomtörténeti monográfiák vonatkozásában. Vagyis generációk és műfajok szerint haladva adott átfogó képet a hét országban élő és alkotó magyar irodalom fontos teljesítményeiről - amelyek itt és most természetesen nem reprodukálhatók. Viszont föltétlenül érdemes kiemelni néhány korjellemző, a '90-es évek határon túli magyar irodalmát karakteresen egyénítő mozzanatot.

Mindenekelőtt 1990 után ismét megjelenhettek a szocializmus korszakában elhallgattatott írók munkái, a mellőzött vagy tiltott életművek darabjai (Márai Sándor, Wass Albert, Nyíró József, Székely Mózes, Vécsey Zoltán és mások alkotásai). Kiadtak néhány - egyébként föltűnően kevés! - olyan alkotást, amely ugyan a diktatúra idején íródott, ám semmi esélye nem volt nyilvánosságra kerülésének. Ezek legfőbbje az erdélyi Szilágyi István Hollóidő című regénye,

amely - bizvást állítható - a kortárs európai literatúra csúcsteljesítményei közé tartozik -, miként Kányádi Sándor ama versei is, amelyek egy része asztalfiókban maradt, egy része pedig csak Magyarországon kaphatott nyomdafestéket. Márkus Béla ezután három felvidéki, kárpátaljai, erdélyi és délvidéki írógeneráció '90-es évek utáni működését tekintette át. Konklúziója szerint az ezredforduló időszaka - miképp a kultúra más területein is - határkorszak. Sok minden most dől el a jövőre nézvést. Például az, hogy az újonnan születő irodalom beszédmódjára fogékony lesz-e a kétségtelenül hagyománytisztelőbb, értékonzervatívabb határon túli magyar olvasóközönség. Hogy miféle olvasói szokásváltozásokat idéz elő a határon túli területeken is gyorsuló ütemben terjedő "elektronikus olvasás"? A kisebbségi magyar közösségekben is gondot okoz a kultúra, az irodalom nélkülözhetetlensége tudatának halványulása, illetve a vásárlóerő csökkenése. Miközben mindenki nagyon jól tudja, hogy a hagyomány, a kultúra, az irodalom, az anyanyelvűség a kisebbségi lét legmeghatározóbb karakterjegye, a nemzeti hovatartozás talapzata, egyben kifejezője. Arról nem is szólva, hogy a kisebbségek kultúrája - a XVIII. század óta csaknem minden európai nemzet, nemzetrész esetében - irodalomközpontú; valamennyi kisebbségi kultúra középpontjában a humán műveltség és kitüntetett helyen az irodalom áll. Magyarán: a kisebbségi irodalom minősége és szerepe nem kis mértékben határozza meg egy kisebbség - kultúrájának - jövőjét.

Márkus Béla történeti szempontú irodalmi fejlődésképét Bárdi Nándor történész, kisebbségkutató szociológiai nézőpontú előadása követte A kisebbségi magyar közösségek társadalmi átalakulása 1989 után cím alatt. Mintegy hangfelütésül lehangoló statisztikai adatok sokaságát tárta a konferencia résztvevői elé. Az egy-egy régiótól, az utódállamok bármelyikétől függetlenül az összkép drámai: kivétel nélkül mindenütt (abszolút számokban és arányaiban is) fogyatkozik a magyarság. Korántsem csak az 1920. utáni statisztikákhoz képest drámai a fogyatkozás, de még az 1960-as évek népszámlálási adataihoz képest is aggasztó a mértéke és az üteme. A mindenütt tapasztalható negatív tendencia három okra vezethető vissza: a természetes szaporulat nem reprodukálja a magyar népességet; jelentős el- és kivándorlás ment végbe az 1980-as, '90-es években, előbb Magyarországra, utóbb Nyugatra; a vegyes házasságokból következő természetes asszimiláció is felelős sok-sok magyar "eltűnéséért". A népességfogyás - húzta alá az előadó - mindenütt jellemző tendencia, de Felvidéken drámai mértékű. Ugyancsak a népességfogyást indukálják az alábbi folyamatok: az elöregedés (kivált Burgenlandban és a Muravidéken), a nagyvárosi magyarság fölszívódása, eljelentéktelenedése (Újvidék, Pozsony, Kassa, Arad, Temesvár, Ungvár magyarságának számaránya minimálisra zsugorodott). Ezzel ellentétes irányú folyamat, hogy nő a kisvárosok jelentősége. Annak idején a Felvidéken Pozsony és Kassa vetélkedett, melyikük lesz a kisebbségi magyar kultúra fővárosa, ma már Dunaszerdahely vagy Somorja aspirál e tisztre. Vagy Erdélyben Kolozsvár és Marosvásárhely mellé - a kisebbségi kultúra szempontjából - fölött Székelyudvarhely és Csíkszereda. Ettől nem függetlenül fogyatkozik a magyar polgárság, vékonyodik a középosztály - amely köztudomásúlag az európai társadalmak gerincét képezi -, és pedig a kivándorlás, a képzési hiányosságok és a tőkehiány következtében. A vegyes házasságok nyomán növekszik a többes kötődésű személyek aránya; a két kultúra, a két nyelv határán pedig nem sokáig lehet egyensúlyozni, előbb-utóbb a kettős identitású, bilingvis személy választani fog, és döntése rendszerint a többségi nyelv felé billen.

Bárdi Nándor egy sokáig észre nem vett vagy talán szándékosan elhallgatott problémára hívta föl a figyelmet, jelesül a határon túl élő magyar anyanyelvű romák kérdésére. A kisebbségi magyar anyanyelvű lakosság körében 5-9 százalék a roma (a magyarokénál nagyságrendekkel kedvezőbb népszaporulati mutatókkal rendelkező) etnikai hovatartozású népesség aránya. És

mivel - mutatott rá az előadó az eddig föl sem ismert problémára - a magyar tanítási nyelvű iskolában egyre több roma gyerek jelenik meg, ezért számos magyar szülő átíratja gyermekét a többségi nyelvű iskolába... Az államnyelvű oktatás pedig tudottan a kettős identitás felé tereli a gyermeket.

A "kemény" szociológiai, statisztikai adatok felsorolásán túl az előadó megemlítette a határon túli magyarság szociálpszichológiai karakterében megfigyelhető változásokat is. Ezek egyik legfőbbje, hogy a kisebbségi elitek az ezredfordulón minden országban szerepváltozáson mennek át. Halványodik a nemzeti elkötelezettség, fakul az - ugyancsak Balogh Edgártól származó kifejezéssel élve - a "népszolgáló" küldetéstudat, és növekszik a regionalitás szempontja, a táji, helyi kötődés jelentősége, amely fölértékeli az önkormányzatok szerepét, a különböző típusú és fokozatú autonómiák iránti igényt. Az mindenképp elmondható, hogy a kisebbségi magyarság állandósult alapérzete a veszélyérzet. Lényegében Trianon óta folyamatosnak mondható, hogy a határon túli területek magyarsága kohéziójának alapvető szempontja a megmaradás nagy kérdése, a nyelvi-kulturális fennmaradás esélyeinek, módjainak folytonos keresése, mérlegelése. (Itt jegyzendő meg - visszaulva az irodalom kérdéskörére - hogy a kisebbségi magyar irodalomnak kilencven éve egyik alapvető kérdése: milyen erkölcsiséggel vállalható újtjai lehetnek a megmaradásnak.)

A határon túli területek demográfiai-szociológiai folyamatait áttekintve Bárdi Nándor az alábbi jellegzetességeket sorolta föl: erős szórványosodás figyelhető meg a horvátországi, szlovéniai és ausztriai magyarság körében; a "szélek" lemorzsolódásával homogenizálódik, tömbösödik Kárpátalja és Vajdaság magyar lakossága; míg a teljes szerkezetű társadalom képét mutatja Erdély és Felvidék magyar népessége - még a vékonyodó középosztály és szerepváltása ellenére is.

A Kárpát-medence magyar régióinak szociológiai jellemzőit aligha érdemes önmagukban vizsgálni. Az európai léptékű közösségek, a határok légiesedésének, a "határtalan" tömegkommunikáció térhódításának idején olyan globális hatások érik Felvidék, Kárpátalja, Erdély és Délvidék magyarságát, amelyek legalább is egyenrangúak a belső fejlődés, az autochton átalakulások tényezőivel. Ezeken túl a kisebbség életviszonyainak tanulmányozásakor érdemes számolni az adott kisebbség és a többség viszonyának jellemzőivel, az anyaországi és a határon túli magyarság kapcsolatainak alakulásával, a kisebbségnek az Európai Unión belül elfoglalt helyével, illetve a globalizáció hatásaival. Ezek ismeretében vetett számot az előadó a kisebbségi magyarság szinte mindenütt hangoztatott követeléseivel: a magyar nyelv (regionális) hivatalossá válásával, a kulturális autonómiával, a gazdaság- és területfejlesztés sajátos (kisebbségi) szempontjaival, a magyar nemzeti szimbólumok használatával, az önkormányzati és parlamenti képvisellel, a Magyarországgal való jószomszédi kapcsolatokkal, illetve ezek igényével. A XXI. század elején nagyjából ezek a vágyak vagy követelések határozzák meg a magyar nyelvterület régióiban a közbeszédet, és az anyaországnak ezek figyelembevételével célszerű alakítania a nemzetstratégiát és annak részeként a magyar-magyar kapcsolatokat.

Az mindenképpen biztató - mondta Bárdi Nándor -, hogy jelenleg mintegy ötezer határon túli magyar intézmény (iskola, könyvtár, szerkesztőség, múzeum stb.) működik a Kárpát-medence Magyarországon kívüli területein. Elmondható hát, hogy a demokrácia, a pluralizmus lehetőségeivel ilyen értelemben jól élt a magyarság, és ha hatékonyan képes működtetni ezt a kiterjedt intézményhálózatot, az mindenképp biztató a jövőre nézvést.

Összegzésül elmondható, hogy Márkus Béla és Bárdi Nándor előadása része volt annak az "önösszeszedésnek", nagy léptékű fölmérő, áttekintő munkának, amely a formálódó nemzetstratégiához alapot adhat. A csongrádi konferencia hallgatósága a "kemény" demográfiai adatoktól és szociológiai jellemzőktől a kisebbségi kultúra középpontjában álló

irodalom teljesítményeiig érő gondolati palettán tájékozódhatott a rendszerváltozás óta eltelt húsz év Kárpát-medencei fejleményeiről. Ezek az alapvető ismeretek múlhatatlanul szükségesek a soron levő teendők meghatározásához.

Az aktuális teendők egyike a határon túli magyar könyvtárosok továbbképzése, a könyvtári terminológia magyar szakszókincsének megismertetése. A vonatkozó részfeladatok sokaságáról és összetettségéről Bartos Éva, a Könyvtári Intézet igazgatója adott - ugyancsak átfogó igényű - tájékoztatást Új Tudás program: új fejezet a határon túli könyvtáros képzésben címmel. (Az előadás szerkesztett változata a következőkben olvasható - a szerk.)

Paradox módon a tanácskozás résztvevői azzal búcsúztak egymástól, hogy talán jövőre elmarad a Kárpát-medence magyar könyvtárosainak hagyományos csongrádi összejövele - mert összeülhet a magyar könyvtárosok régen várt VII. világtalálkozója. És ez reményt ad arra, hogy még tágabb kontextusban és még nagyobb összefüggésrendben kerüljön terítékre a kisebbségben, szórványban és bárhol a világban élő magyarság kultúrájának egyik fontos területe, a könyvtárak ügye.